

Märkmeid Amblast ja Kesk-Eesti kirikute ehitusloost üldse.

Villem Raam

Lähteseisund

Kesk-Eesti kolmelöövilised kodakirikud on Eesti vanema kunstiajaloo mõjukamaks ning probleemirikkamaks ilminguks. Esindades ühtlast, kuid arenguliselt diferentseeritud hooneterühma, ei piirdu nende levik nagu traditsiooniliselt on harjutud arvama ainult endise Järvamaaga, mis vastab ligikaudu praegusele Paide rajoonile, vaid ulatub ka Viljandimaale (Pilistvere ja Suure-Jaani kirik). Nende kirikute esimese kunstiajaloolise karakteristika ja ajalise määrangu andis Helge Kjellin 1928.aastal Lundis ilmunud pikemas kirjutises.¹ Neid omapäraseid kirikuid tunti rahvusvahelises mastaabis varem vaid nende väheste ülevõtete ning mõõtmisjooniste kaudu, mis Reinhold Guleke juba 1896.aastal oli Leipzигis publitseerinud.² H.Kjellinile järgnenud uurijad ei ole probleemistikku olulist lisa toonud, piirdudes peamiselt korrektiividega ajalise määrangu piiritlemises.³ Siin-

¹ H.Kjellin. Die Hallenkirchen Estlands und Gotland. - Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundets Årsberättelse 1928-1929, I. Lund, 1928, lk.17-37.

² R.Guleke. Alt-Livland. Leipzig, 1896.

³ S.Karling. Gotland och Estlands medeltida byggnadskonst. Rig 22 (1939), lk.65-95. S.Karling. Baltikum och Sverige. - Antikvariska Studier, 3. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, 65. Stockholm, 1948, lk.18-21. V.Vaga. Ruumivormi probleem Läti ja Eesti keskaegses arhitektuuris. Tartu, 1960, lk.108-111 (vene k.). Eesti arhitektuuri ajalugu. Tallinn, 1965, lk.100-103, 128-131 (V.Vaga). V.Raam. Järvamaa keskaeg arhitektuuriajaloolase pilguga. - Paide rajoonis, Tartu, 1972. Eesti kunsti ajalugu. Tallinn, 1975, lk.38-40 (V. Raam).

juures on märkimisväärne, et kõik siiani esitatud ajamäärangud lähtuvad aprioorsest seisukohast: iga vaadeldav kirik mainitud piirkonnas on ehitatud ühe ehitusperioodi vältel ning juba algul lõplikult kavandatud plaani järgi. Lähtudes sellisest puudulikult kontrollitud eeldusest võeti dateerimisel aluseks mõistagi kiriku võlvisüsteem ning sellega seotud dekoorivormid, kuna stiilimuutused tavaliselt just seal kõige erksamalt kajastuvad. Loomulikult oli võlvlaega seotud dekoor ning vormid suurelt osalt aluseks ka geneetilist laadi otsingutel. Mis aga juhtub nende seisukohtadega kui võlvid ootamatult osutuvad sekundaarseks, sattuvad teise aega kui seinamüüristik ega kuulu neile meistritele, kes kiriku rajasid? Püüan lühikese ettekande piirides tekkinud olukorda põgusalt selgitada. Lõplikult veenvate vastusteni on aga ees veel tikk tööd.

Neid kirikuid pole palju, ühtekokku kuus: Amblas, Koerus, Türil, Järva-Peetril, Pilistveres ja Suure-Jaanis. Nad kõik on kolmelöövilised kodakirikud, kus ühevõlvikuline koor on põhiplaanilt rektangulaarne ning pikihoonest märgatavalt kitsam. Läänetorn esineb juba algkavatises (erandiks Ambla ja Türi). Tornil on ümargune lääneaken (välja arvatud Türi ja Järva-Peetri), mis pikitelge rõhutades on läbi tornialuse võlv-esiku nähtav mitte ainult kesklöövis, vaid ka kooris. Kupliteolised võlvikud on servjoonelised ning toetuvad pikihoones saledatele sammastele (oletatavasti ka Suure-Jaanis, kus sambad ning võlvid on hävinud ja seinakonsoolidele, mida kohati asendavad rippkolonetid või -pilastrid. Lääneportaalile kaasneb alati külgportaal, mis asub reeglina põhjaküljel.

Esitletud kirikutega pikemalt tegeledes äratub tähelepanu pikihoone rikkavormilise võlvistiku täielik erinemine koorivõlviku askeetlikult lakoonilisest kujundusest. Erinevalt sakraal-

arhitektuuri traditsioonidest on kooriruumi võlvikujundus äärmiselt lihtne: kuplitaoline servjoonvõlv toetub ilma konsoolide ning kilpkaarte vahenduseta vastu seinamüüre, pikihoones aga esinevad rikkalikud konsoolivormid, rippsambad, -liseenid ja rikkalik kapiteelidekoor, mida paiguti võib leida ka konsoolidel ja rippsammastel. Ainuke motiiv, mis kõnesolevate kirikute kooriruumis täiesti erandlikuna silma paistab (välja arvatud Türil ja võibolla ka Suure-Jaanis), on nn. idakaar, mis idaseina juures laiuti kogu ruumi haarates moodustab altari kohal arhitektuurilise baldahiini (nimetatakse allpool ka baldahiinikaareks). Neist tähelepanekuist tekkis hüpotees, et ainult Kesk-Eesti kirikud on ehitatud ühtse tervikuna seinamüüride osas, kuid võlvid aga seevastu on sekundaarsed. Alkavatisse peaks võlvlaest kuuluma ainult baldahiinkaar ja võibolla ka koorivõlvik, kuigi nende omavahelist ajalist suhet pole jõutud veel ühemõtteliselt määrata.

Ambla

Hüpoteesi tõestamiseks vajaliku materjali kogumist alustati Ambla Maarja kirikus, kuna seal sisemised ehituskunstilised vastuolud näisid ilmsetena. Ambla Maarjat on seni peetud Kesk-Eesti kirikute kõige vanemaks esindajaks ning eeskujuandjaks teistele. Ühtlases üldvaates mõjub mõneti erandlikuna üksnes torn, kuna ta ei ulatu nagu siinsed tornid tavaliselt lääneseina ette, vaid paikneb ootamatult selle siseküljel, mõjudes seal sekundaarse lisandina. Väliuurimistel osutuski kahtlus õigustatuks: torn on ehitatud hiljem täiendavalt vastu kiriku lääneseina sisekülge,

olles ehituslikult seotud üksnes viilumüüriga.⁴ Kuid sekundaarne torn on lahutamatult seotud mitte ainult viiluga, vaid ka läänepoolse sambapaarikuga ning selle juurde kuuluvate võlvikutega. Järelikult on pikihoone võlvlagi sama vana kui torn ning kiriku seinamüüride suhtes ajaliselt teisejärguline. Völve asendas algkavatises puitkonstruktsioon, mille lähem iseloom on veel selgitamata.

Eri tähelepanu väärib akendeta läänetravee, mille sügavus on vaid ca 2/3 normaaltravee sügavusest. Pikihoone külgsintel markeerib travee sügavust huvitava ning harva esineva profiiliga konsool, millel on laine- ehk S-kujuliselt taanduv profiil. Sama sügune profiil kordub võidukaare talumil ning ka baldahiinkaare pikkadel tugitalumitel, kuid erineb täielikult teistest võöndkaarekonsoolidest ja kuulub vaieldamatult kiriku algkavatisse. Torni nurgasammastega ning idaseinaga pole kõnesolevad konsoolid ühel sirgjoonel, põhjustades neid konsoole nurgasammastega ühendava võöndkaare kergelt põiksuunalise asendi. Tollele omalaadsele anomaaliale selgitust otsides on tõsisemalt võimalik arvestada vaid ühte lahendust: need algkirikule kuuluvad konsoolid aitasid toetada vääri-ehk empoori, ^{konstruktsiooni: Väär} ~~vääri~~ oli määratud kiriku ilmalikele isandatele ehk nn. donaatoritele, kelleks olid Järvemaal pärast Stensby 1238. aasta kokkulepet Liivi ordu. Kiriklikuks valitsejaks jäi endiselt Põhja-Eesti piiskop Tallinnas. Muide -

⁴ Kahe sondaaži asukohaks oli torni külgsinte ja kiriku lääneseina vaheline välisnurk lääneviilu ja võlvlae vahelises tsoonis; samadesse välisnurkadesse tehti ka kaks järgmist sondaaži kuid juba märksa allpool - üks pörandatsoonis ja teine oreli-vääri kohal. Tulemused olid ühesed - mingeid ehitusseoseid torni külgsinte ja pikihoone lääneseina vahel ei täheldatud. Täna siinkohal KRPI töötajaid B. Dubovikku ja U. Silda, kes tülika väliuurimistöö kollegiaalselt ära tegid.

mõni aeg hiljem rakendati mutatis mutandis analoogilist empoori Tallinna toomkirikus, järgimaks kirikuruumi vana bipolaarset sisejaotust, mille juured ulatuvad eelromaani nn. läänehitiste (sks. k. Westwerk ja Westbau) traditsioonidesse ja osutades ühemõtteliselt Saksimaa kui ka Westfaali ühisele päritolule.⁵ Esitatud oletuse tõepärasust kinnitab veenvalt lääneseina müüritrepp, millest ainult alumine, sirgest trepimarsist koosnev osa kuulub algkavatisse, lõppedes mainitud valitseja-empoori kõrgusel. Trepi ülemine osa, mis on ehitatud juba keerdtrepina ning mis oma ruumisilindri-ga riivab nii torni kui lääneseina müüristikku, on määratud pääsuks torni ja võlvipealsele, kuuludes ühemõtteliselt teise ehitusperioodi.

Kirjeldatud algkujul võis Ambla Maarja kirik Eesti ühe vanima sakraalhoonena valmida peatselt pärast orduvõimu kehtestamist Järvamaal (1238), kuskil sajandi 40-ndatel aastatel. Kiriku kavandamisel osalesid tõenäoliselt Rootsi päritoluga tsistertslased. Neile osutavad baldahiinkaar, laineliselt taanduv konsooli- ning talumiprofiil ja idaseina aknaniši laiuvad kaarastmekesed silluskaare otsade juures.⁶ Tsistertslaste ehitusprogrammist pärineb ka torni ehitamise keeld ja põrandani ulatuvate eendtugede asendamine interjööris konsoolide ning talumitega.⁷ Seevastu aga läänerõdu-motiiv viitab ilmselt Westfaalist pärit motiivile ning selle

⁵ V. Raam. Tallinna toomkirik. - Tallinna vaatamisväärsused. Tallinn, 1973, lk. 16-19. Lexikon der Kunst. Bd. V: T-Z. Leipzig, 1978, lk. 579, 582. Vrd. K. Röckener. Die Münsterländischen Hallenkirchen gebundener Ordnung. Münster, 1980, lk. 85-90.

⁶ V. Raam. Nelinurkse kooritüübi mõningatest variatsioonidest Eesti keskaegses arhitektuuris. Tallinn, 1981. Käsikiri KRPI arhiivis, A-660, lk. 40.

⁷ H. Hahn. Die frühe Kirchenbaukunst der Zisterzienser. Berlin, 1957, lk. 157-158.

siinsele redutseerumisprotsessile.⁸ Samasse lähtekohta näib osutavat ka läänefassaadi kompositsioon, mis koosneb portaalist ning selle kohal olevast ümaraknast (resp. teravkaarsest aknast).⁹ Ümaraken oli 13. sajandi keskpaiku ka Skandinaavias ulatuslikumalt levinud - tänu peamiselt tsistertslastele ja dominiiklastele - kuid Ambla kodroneeritud ehisraamistiku motiiv on omane just Westfaali ja Alam-Reinimaa hilisromaanikale. Meenutame, et peamiselt Vestfaalist oli pärit ka enamik siinset immigratsiooni ja valitsev osa Liivi ordu juhtkonnast, kes kirikute projekteerimist reeglina aktiivselt mõjutasid. Kuid vähemalt sama oluline oli mõju, mis lähtus ristiusustamisprotsessis aktiivselt osalenud tsistertslaste mungaordust, kellel olid oma ranged ehituskunstilised põhimõtted. Mitte vähem arvestatavad on tollel varajasel perioodil lääniisandatena Visbyst Tallinna kaudu Järvamaale saabunud 40 kaupmeest. Nende isiklik suhe Gotlandiga lõi normaalse eelduse sealsete ehitusmeistrite värbamiseks ja järelkult ka sealsete arhitektuurimotiivide levikuks Järvamaal.

Skandinaavia ja Vestfaali ühismõju, mis on Kesk-Eesti sakraalarhitektuurile väga iseloomulik ja vastas muide täielikult siin valitsevale poliitilisele taustale, on täheldatav ka Ambla kiriku teisel suuremal ehitusperioodil. Täiendamisel ehitati kirikule praegune kesklöövi laiune kuid praegusest mõneti madalam läänetorn. Torni lihtne liigendamata kuju vastab Vestfaali tra-

⁸ K.Röckener. Op.cit., lk.85-90. H.Thümmeler. Die Stiftskirche zu Cappel und die Westwerke Westfalens. - Veröffentlichungen der Kunstwissenschaftlichen Kommissio des Provinzialsinstituts für Westfälische Lande- und Volkskunde, Reihe I. Heft 1. 1937.

⁹ H.Maué. Rheinisch-staufische Bauformen und Bauornamentik in der Architektur Westfalens. Köln, 1975, lk.152.

mitsioonidele.¹⁰ Vestfaalilik on ka harva esinev paiknemine kesk-
löövi läänevõlviku kohal ja tornialuse ruumi vahetu seostatus
pikihoonega.¹¹ Koos torniga ehitati pikihoone võlvlagi, mis andis
interjöörile tänaseni imeteldava ruumimõju ning arhitektuurilise
kõlavuse. Võlvlage kandvad ümarsambad olid 13. sajandil kodunenud
nii Vestfaalis kui Gotlandis, kuid sammaste saledus ja hilisro-
maanilik kapiteelikujundus on ühemõtteliselt gotlandlikud. Ambla
dekoorilaad juurdub Gotlandi tuntud ehitusmeistri Lafrans Botvi-
darsoni ornamentikas.¹² Selles ei saa olla mingit kahtlust. Ometi
aga usaldati kiriku tegelik võlvimine mitte Lafransile või tema
meisterkonnast tulnud mehele, vaid lõunafestfallasele. Võimalik,
et ka tema tuli Amblasse Gotlandi kaudu, kus Visby oli kujunenud
Vestfaali kaubanduse ja kunsti suurimaks väliskeskuseks. Vaevalt
on aga sedagi võimalik uskuda, kuna Ambla pikihoones esinevatele
võlvidele on rööbiknäiteid võimalik leida üksnes Lõuna-Vestfaalis.
Kasutada oleva informatsiooni põhjal otsustades neid Skandinaa-
vias ei esine.

Võlvikud Ambla kiriku kesklöövis kujutavad tavalisi kõrgeid
kupleid ehk nn. siilunurkadega domikaalvõlve, mis on laotud
kontsentriselt koonduvatest murdpae ringidest. Ülal vaadates
pole nende välisküljel näha mingeid ebakorrapärasusi või siilu-
liigendusi, kuid altvaates näeme siilunurka ja krohvida vormitud
servjooni. Tornivõlvik on aga puhas silindervõlv. Silindervõlvina
on laotud ka mõlemad torni kõrval olevad külglöövi võlvikud.

¹⁰ K.Röckener. Op.cit., lk.78-85.

¹¹ K.Röckener. Op.cit., lk.79.

¹² H.Kjellin. Op.cit., lk.20; S.Karling. Op.cit. (1948), lk.18-19,
fig.11.

Omapärasel viisil lõikub nende silindrite välimisse külge sügav pistiksiil, moodustades mahult olulise osa võlvikust. Pistiksiilul pole mingit kõrvalfunktsiooni nagu tavaliselt. Ta ei loo siin mingit vajalikku ruumi ukse- ega aknaavale. Kirjeldatud kujul moodustab ta tüüpilise nn. "ühepuusalise" võlvi, mis näiliselt koosneb kahest erinevast konstruktsioonist - silindervõlvist ja ristvõlvist (sks.k. das einhüftige Gewölde). Selliseid "kombineeritud" võlve, mis vajalikus suunas aitavad vähendada silindervõlvi külgsurvet, ehitati 13.sajandi algupoolel Lõuna-Vestfaalis (näit. Affelni kirikus (Kreis Arnsberg), või Eversbergi kirikus (Kreis Meschede)).¹³ Veelgi haruldasemal kombel on võlvid laotud Ambla külglöövides. Kiviread paiknevad seal valdavas osas rist-suunaliselt kesklööviga, moodustades igas võlvikus omapärase silindervõlvi, mis efektselt tasakaalustab kesklöövi kõrgete võlvikuplite külgsurve. Ometi pole siin tegemist tavalise poolringilise silindervõlviga, vaid ida-lääne suunas "väljavenitatud" võlvipurjega, mis altpoolt vaadatuna mõjub piklikult kuplitaolise ristvõlvina ning on põhiplaanilt ristkülikuline. Võlvi siirujoon on rangelt horisontaalne nagu omane silindervõlvile, kuid võlvi hõlmad langevad poolringiliselt alla üksnes võlviku nurkades kandade algpunktis, kuna ristteljel on kumerdumine mõnevõrra lamedam. Kirjeldatud kujul mõjub võlv purjekujuliselt plastilise koorisena, kus võlvikivid on madalates kannasüvendites paratamatult põikiasendis (risti diagonaalile), põhjustades võlvi külgedel paralleelsete kiviridade lainelise kulgemisjoone.

¹³ H.R.Rosemann. Die westfälische Hallenkirche in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts. - Zeitschrift für Kunstgeschichte, 1. 1932, lk.211-214, Fig.6 ja 7 (lk.205). Amblas aitab "ühepuusaline" võlv vähendada survet pikihoone külgsainteile, kuid teisalt suurendada seda torni suunas, kus torni sees oleva silindervõlvi surve on ohtlikult tugev. Seni Ambla võlvidest publitseeritud mõõtjoonis ei vasta kahjuks tegelikkusele (vt. H.Kjellin. Op.cit., tahvel 1. Võrdle käesolevas publitseeritud plaaniskeemiga).

Kasutada oleva informatsiooni kohaselt on Ambla külglöövi vólvid Põhja-Euroopas ainuesinevad. Lähemaid rööbiknäiteid võib leida Lõuna-Vestfaalist, kust mäletatavasti oli pärit ka "ühepuusaline" vól. Tuntumateks arengunäideteks on seal kirik Plettenbergis (Kreis Altena) ja kirik Balves (Kreis Arnsberg).¹⁴ Arengupulsid on tulnud Alam-Reinimaalt Kölnist (Gross St. Martin ja St. Aposteln).¹⁵ Teoreetiliselt arutledes võinuks analoogiline vólvivariant kujuneda ka Rootsis, kus Ida-Göötamaal oli Alvastre ja Vreta tsistertslaste kloostri mõjul kujunenud mitte üksnes baldahiinkaar, mis leidis elavat vastukaja Kesk-Eestis, ennekõike Amblas,¹⁶ vaid ka kesklööviga risti paiknev poolringiline silindervól,¹⁷ kuid see ei kandunud seal kunagi ristkülikulisele ning silindervóluga oma asetusest risti olevale külglöövi vólvikule nagu Amblas või Vestfaali mainitud kirikutes.

Ajaliselt langevad kirjeldatud vólvid Vestfaalis 13.sajandi algupoolde.¹⁸ Ambla kapiteelidekoori vahetud eeskujud Hellvi kirikus Gotlandis dateeritakse 13.sajandi keskpaika, täpsemalt aastasse 1230-1240.¹⁹ Esitatud analoogiate järgi otsustades peaks

¹⁴ H.R.Rosemann. Op.cit., lk.204 ja 208; fig. 1 ja 2.

¹⁵ H.R.Rosemann. Op.cit., lk.204-207.

¹⁶ V.Raam. Op.cit. (1981), lk.33-35.

¹⁷ L.Djerf. Heda kyrkas romanska piscinarelieff. - Iconographisk post. Nordisk tidskrift för ikonografi. Klippen, 1980, lk.10.

¹⁸ H.R.Rosemann. Op.cit., lk.204. Vt. ka F.Mühlen, Die westfälische Hallenkirchen der romanisch-frühgotischen Übergangszeit in ihrer Entwicklung und in ihrer Auswehung auf den Ostdeutschen Raum. Dissert. Münster, 1941, lk.45-75.

¹⁹ J.Roosval. Gotländsk kronologie. Rig, 1937; E.Lagerlöf, G.Svahnström. Gotlands kyrkor. Uddevalla, 1966, lk.163. Vt. ka B.G.Söderberg. Gotländska kalkmålningar 1200-1400. - Gotländska minnesmärken, III. Visby, 1971, lk.90-92.

Ambla kiriku võlvimine olema toimunud hiljemalt 1260. aastate paiku.

Võlvimistöödega ühel ehitusperioodil ehitati nähtavasti koori lõunaküljele käärkamber. Asukoht on tähelepandav, kuna reeglina paiknevad käärkambrid põhjaküljel. Põhjuseks sellisel kohavalikul oli ilmselt soov kasutada käärkambrit külmal ajal ka kabelina, mida lisaks söepannile aitas soojendada päike. Käärkambri idaseinas on samasugune baldahiinkaar nagu kooris. Seal seisis altar. Altarist vasakul on istenišš ülikuile. Ning lõpuks - kas ei mõjutanud kohavalikut omalt poolt ka suur ümaraken koori lõunaseinas, Alam-Reinimaa eskujusid järgiv ümaraken, mis sümboliseeris Kristust ja maailma lõpmatust, mille keskuseks pidi olema taevalik Jeruusalem?

Põhjaeeskoda ehitati ilmselt 14. sajandi algupoolel, millele viitavad dekoratiivseiks tõmbunud tammelehed nurgakonsoolil. Kesk-Eesti kirikuis levinud põhjaportaali ja sellega reeglina seotud eeskoja rituaalse funktsiooni selgitamine ei kuulu enam käesoleva kirjutise raamidesse.

Mõningaid järeldusi

Ambla kiriku analüüsi tulemusest viivad naaberkirikute ehitusloo selgitamisel huvitavatele järeldustele ning edasist süvenemist nõudvatele hüpoteesidele. Mainime neist põgusalt vaid neid, mis antud hetkel tunduvad olulisematena, ja teeme seda kirikute kaupa. Peatselt pärast Ambla esimese ehitusperioodi (Ambla I) lõpetamist 13. sajandi 40. ndail aastail püstitati kirik Suure-Jaanis. Seegi oli algselt võlvimata nagu kinnitab lääneseina horisontaalne müüriaste, mis on nähtav kooris ja hilisema kilpkaare taga, ega omanud seetõttu laepealsele viivat müüritreppi. Ümaraken läänefassaadis on juba traditsiooniks muutumas.

Uudiseks, mis laiemat järeltegemist inspireeris, oli läänetorn, vestfaalilikult lihtne ning liigendamata, kuid peafassaadil aktsentueeritud raidakna ning -portaaliga, mille tüvesevõrud ning hilisromaanilikud kapiteelid osutavad jällegi vestfaalilikele traditsioonidele. Tornil võlvitud alumine korrus on pikihoonega takistamatult seotud ning torni ümaraken on läbi võidukaare nähtav altarini.²⁰ Klassikaliselt küps lahendus! Suure-Jaani kirik I valmis tõenäoliselt juba 1250-ndail aastail. Hilisromaanilik portaalidekoor ei tohiks suhteliselt varasele dateeringule olla vastunäidustatud. Võlvimine toimus nähtavasti üheaegselt Türi kirikuga, millele viitab silmapaistvalt lai kilpkaare aste pikihoone lääneseinal. Oletuslik võlvimisaeg võiks olla 1300. aasta paiku.

Kirik Järva-Peetris ehitati nagu Amblaski kahel iseseisval ehitusperioodil. Sellele viitavad veenvalt rippkolonetid pikihoone idaseinal, kus nende talumiprofiil vähemalgi määral ei ühtu esimesel ehitusperioodil valminud võidukaare talumi profiiliga. Tüpoloogiliselt hinnates on Järva-Peetri I teatud määral koondvariatsioon Ambla I-st ja Suure-Jaani I-st. Baldahiinkaar viib Järva-Peetri õige lähedale Amblale. Amblalik on ka pikihoone tähelepandav 4-traveeline pikkus (siin juba ilma arhailise lääne-empoorita!). Pikihoonega seotud läänetorn on aga võrreldav Suure-Jaani kirikuga ning kinnitab tornimotiivi süvenevat levikut Kesk-Eestis. Torn oli üldtuntud haldusvõimu sümbol ning sellisena iseteadlikule Liivi ordule eriti imponeeriv. Kuid torni kiirele levikule aitasid omapoolselt kaasa ta vaieldamatud kaitseehitus-

²⁰ K. Röckener. Op.cit., lk.79-81. Suure-Jaani kirik on väliüri-
muslikult läbitõotamata ning võib tulevikus pakkuda huvitavaid üllatusi.

likud omadused. Linnusteta Järvemaal oli see äärmiselt oluline. Uuteks motiivideks on Järva-Peetris ümarakna asendumine lühikesse teravkaarse aknaga ja täispikkuses müüritrepp lääneseinas. Viimane on õieti Ambla müüritrepi edasiarendus. Ümarkaarne raidportaal samas lääneseinas esindab samasugust kujundusnõudlikkust kui Suure-Jaani, kuid pärineb nagu ehitusperemeeski teisest kunstiringist ning on Tallinna paest valmistatud.²¹ Kas mitte ei tulnud meister Skandinaaviast? Või oli ta hoopiski Tallinnast? Järva-Peetri I valmis 1250.aastatel, ligikaudu ühel ajal Suure-Jaaniga või isegi mõnevõrra varem. Teine ehitusperiood, mil võlviti pikihoone, langeb 14.sajandi teise kolmandiku algusesse. Kuplitaolisi servjoonvõlve kannavad hilisgootilise talumiga tüsedad sammapiilarid ja seintel rippkolonetid ning -liseenid. Viimased on redutseerunud vormituletised Tallinna toomkiriku konsoolidest, rippammastest ja -liseenidest. Samast toomkirikust on pärit kuubilise vormiga sisemised veesülitid võlvikandades.²² Suhteliselt hilisele ajale osutavad peale piilaritalumite rippammaste madalreljeefne dekoor ja rippliseenide püramiidjad konsooltoed. Need osutavad toomkiriku ja osalt ka Koeru eeskujudele.²³

Pilistvere Andrease kirik I sarnaneb Ambla kui ka Järva-Peetri kirikuga, kuid on neist mõnevõrra väiksem, kus võlvlae toetamiseks pikihoones piisab kahest sambapaarist. Võlvid, mille raskus sundis ümarsambaid nelinurkse müüritöödriga tugevdama, vajavad erikasitlemist. Pikihoones on nad ehitatud ristvõlviden

²¹ ENSV TA Geoloogia Instituudi teaduri Lembit Põlma määrang, mille eest siinkohal siiras tänu.

²² V.Raam. Märkmeid Tallinna ja Saaremaa keskaegsetest ehitusuhetest (venekeelne). - Iskusstvo Pribaltiki. Tallinn, 1981, lk.13.

²³ Vt. illustratsioone: V.Raam. Op.cit. (1973), lk.12-13. Eesti kunsti ajalugu (1975), III. 66,67.

kusjuures on võlvide külgsurve stabilisaatoritena kasutatud raskeid paeposte, mis on sammaste kohale laotud. See on Vestfaalis tuntud kuid meil ainuesinev insenerlik menetlus. Gotlandlikult saledad sambad lõpuks "väsisid" suure raskuse all ja vajasid eelpoõlmainitud lisatuge. Nii rikuti interjööri algne ruumimõju täielikult. Nende kolme kiriku ühiseks motiiviks on sügav baldahiinkaar kooriruumis. Otseselt Amblasse osutavad kaks ümarakent: üks läänefassaadis ja teine koori põhjaseinas. See ümarakna kahekordne esinemine on Eestis haruldane juhus, kordudes umbes samal ajal veel vaid üks kord ja nimelt - Karja kirikus Saaremaal (vt. allpool pikemalt). Järva-Peetri kirikuga seob Pilistveret eenduv läänetorn ning lääneseina müüritrepp. Tornialune võlvruum on siingi avara kaare abil pikihoonega ühendatud, esindades juba mitte niipalju Vestfaali kui Kesk-Eesti lokaaltraditsiooni. Pikihoone oli võlvimata, kuna pikihoone ripp sambad võidukaare kõrval ei ole "eüsteemis" võidukaare talumi kõrguse ning profiiliga. Pilistvere I valmis nähtavasti 1250. aastate lõpul või järgmisel kümendil. Pikihoone võlvimine (Pilistvere II) toimus mõned aastad enne Järva-Peetri võlvimistõid. Võlvitõed on nagu kõikjal Kesk-Eestis ümargused. Ka Pilistveres on võlvikandades kuubikujulised sisemised veesülitid. Võõndkaarte tagedena paiknevad seintel kõrge talumiga ripp sambad. Siingi on nende sugulus Tallinna toomkirikuga ilmne. Palju diskuteeritud põhjaportaal purustatud talumifiguuridega on tõenäoliselt sekundaarne, tähistades teise ehitusperioodi lõppemist 1230. aastate viimasel poolel.²⁴ Portaal on Gotlandi

²⁴ S. Karling. Op.cit. (1948), lk.19-22. V. Vaga. Op.cit. (1960), lk.109-110. Vrd. J. Roosval. Die Kirchen Gotlands. Ein Beitrag zur mittelalterlichen Kunstgeschichte Schwedens. Stockholm, 1911, lk.82-83. E. Lagerlöf, G. Svahnström. Op.cit., lk.167-169. Kõnesolevate sisemiste veesülitite kuuluvusest tsistertslaste ehituspraktikasse vt. lähemalt E. Hausen. Otterberg und die kirchliche Baukunst der Hohenstaufenzeit in der Pfalz. Kaiserlauter, 1936, lk.53.

meisteri töö, mida ühemõtteliselt kinnitavad rõngasse tõmbunud sabaga lehdlohe kujutamise viis kui ka kuradit sümboliseeriv karu, kes nähtavasti kiusab preestrit (säilinud vaid osa pikast voldilisest mantlist). Karuna kujutati kuradit ainult Skandiinaavias.²⁵ Järelikult ei peaks Pilistvere portaalimeistri päritolus erilisi kahtlusi esinema. Võimalik, et sama mees töötas hiljem Tallinnas dominiiklaste kloostri peaportaali juures, kus esinevad Pilistvere draakoniga analoogilised lendlohed.²⁶

Vaadelda jäänud kahel kirikul, Türi Martini kirikul ja Koeru Maarja-Magdaleena kirikul, on müüritrepi algus mitte enam lääneseinas, vaid kooriruumis ja trepp ise paikneb koori ja pikihoone vahelises nurgamüüristikus. Türil on trepi jaoks varutud isegi eriline ärkelehitis, mille kuuluvus algkavatisse pole sugugi kindel. Ka teiste motiivide osas on Türi Martini kirik suhteliselt iseseisev. Läänefassaadis asendab ümarakend nagu Järva-Peetris lühike teravkaarne aken. Samas aga puudub algkavatisel tugevam läänetorn, mis võimaldaks tornialuse võlvkoja abil rõhutada pidulikult pikihoone kesktelge. Kellade riputamiseks oli lääneviilu siseküljele haritorn ehitatud. Kooriruumis puudub kohalikule kirikurühmale eriti iseloomulik baldahiinkaar. Võlvimine on toimunud nähtavasti kogu kiriku ulatuses ühtse tööprotsessina. Olulisem kokkupuutepunkt regiooni naaberehitistega kätkebki võlviehituses: võlvitoad on ümargused võlvide kuplitaolised ning servjoonelised ja seintel valitsevad võöndkaarte kandjatena tsistertsilaslikud konsoolid. Konsoolide põhikuju on paiguti suguluses Järva-Peetri püramiidjate liseeni konsoolidega ja Koeru põhjalõovi võöndkaare tugevusega. Idapoolse

²⁵ A.Lindblom. La peinture gothique en Suède et en Norvège. Etude sur les relations entre l'Europe occidentale et les pays Scandinaves. Stockholm/London 1916, lk.20.

²⁶ Seost dominiiklastega pidas võimalikuks ka V.Vaga, kuid arva millegipärast, et figuurid ei kuulunud algselt portaalile ja pärinevad sajandi lõpust. Vt. V.Vaga. Op.cit.(1960), lk.109-110.

tel konsoolidel kujutatud suured ning elulähedaselt käsitletud maskreljeefid aga sunnivad meenutama, et Kesk-Eestis kodunenud kuplitaolised ristvõlvivid, mis vaid pealtvaates on kuplid, kuid altvaates näiliselt ristvõlvivid, jõudsid Bütsantsist Vestfaali ning sealt Põhja-Euroopasse peamiselt tänu plantageneetide loovale vahendusele Edela-Prantsusmaal. Ühtlasi elustasid plantageneetid realistliku miniatuurskulptuuri ja sidusid selle sisuliselt sageli viimse kohtpäeva teemaga. Oma skulptuure eelistasid nad paigutada konsoolidele ning päiskividele.²⁷ Nii näeme Türilgi traagilise ilmega nägusid väikesel konsoolidel. Miniatuurne peaskulptuur üllatab vaatajat ka lõunaportaali talumidekoori lehes-tikus, mille vormikäsitus nagu kapiteelidelgi lähtub erandlikult Viljandi ordulinnusega seotud kunstiringist. Muide, kõrvalportaa-li asukohtki on erandlik, kuna ta ei asu nagu teistes vaadeldava regiooni kirikutes pikihoone põhjaseinas. Lääneviilu kaunistanud suur süvendrist ja idaviilu petiknišid osutavad suhetele telläsgootika levikualadega. Ja lõpuks on kõrvalpõikeks ka silmapaistvalt laiad kilpkaared, mille ainuke rööbiknäide leidus paljutähendavalt Suure-Jaanis. Suure-Jaani kirikust aga teame suhteliselt väga vähe. Türi kirik valmis hiljemalt 1300.a. paiku, s.o. aastail, mil oletatavasti ka Suure-Jaani võlvivid sai.

Viimaseks on jäänud vaadelda Koeru kirik. Algakavatis ehk Koeru I valmis nähtavasti 1260.aasta paiku, õige pea pärast Amb-la, Suure-Jaani, Järva-Petri ja Pilistvere kiriku esimese ehitusetapi lõppu. Kolmelt viimaselt päris ta pikihoonega monumen-

²⁷ Lexikon der Kunst, Band III: Li - P. Leipzig, 1975, lk.878. Analoogilised maskkonsoolid esinesid Põltsamaa keskaegses kirikus ja esinevad tänini Pühalepa kooriruumis.

taalselt seotud läänetorni, kuid Amblalt läänefassaadi suure ümarakna ja kooriruumi baldahiinkaare. Need on tähelepandavalt lähedased ühisjooned, mis ei luba rajamisaegades kuigi suuri erinevusi. Eriti intiimselt aga seob Koeru algkirikut Amblaga koori suur idaaken. Mõneti sarnased on ka nende ehisraamistikud, millele juba H.Kjellin tähelepanu juhtis, kuid eriti mainimisväärne on Ambla käsitletus mainitud väike kaarjas murre ehk aste, mille abil oli võimalik aknanišši allpool silluskaart "nõksu" võrra avardada ja kaare kompositsioonilist mõjukust markeeritult esile tuua. Motiiv on niivõrd harva esinev, et tema kasutamine kahes erinevas kirikus võis sündida "partneri" otsesel mõjul õige lühikese aja vältel. Eesti mandril teisi näiteid peale nende kahe ei leidu. Järgmised kaks juhust on peidus läänesaarestikus: üks neist Muhu kiriku pikihoone akende juures ja teine Karja kiriku idaseina aknaavas.²⁸ Rööbiknäiteid edasi otsides on vaja siirduda Rootsi, kus Gotlandil leiaks ühe näite (Kräklingbo kirikus),²⁹ mõne juhusliku lisanäite ka Upplandis.³⁰ Üllatavalt näib nende lähtekohaks olevat sama Alvastre tsistertslaste klooster ja sama ordu naiskloos-

²⁸ On mitmeti tõenäoline, et Karja algkirik valmis ilma võlvide ning raiddekoorita hoonena, kus ainukt käärkamber oli võlvitud juba 13.saj. kolmandal veerandil ja sai oma praeguse kuju alles 14.sajandi alguskolmandikul.

²⁹ J.Roosval, E.Lagerlöf. Kräklingbo kyrka. - Sveriges kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Gotland, Band IV. Häfte 4. Stockholm, 1959, lk.466; fig. 514.

³⁰ N.Sundquist. Trifolium och spetstrifolium i några kyrkor i Uppland. - Årboken Uppland. 1961 (i.k.), lk.36, fig.1 (Roslags-Bro kyrka).

ter Vretas, kust on pärit Kesk-Eesti baldahiinkaar (vt. eelpool). Mõlemas kloostris on säilinud lihtsaid raidportaale, mille kaar on palendseintest kaar-astmekestega täpselt nii eraldatud nagu mainitud akende juures Eestis. Selline kahe haruldase motiivi tekkekoha ning kaugema levikuala hämmastav kokkusattumine ei tohiks olla pimeda juhuse tulemus. Juhus pole ka ilmne tsistertslaste vahendaja roll, kuna nende kasutuses olid Eestis teatavasti mitmed kloostrid ja ulatuslikud maavaldused.³¹

Koeru kirikuga seoses on kolmaski põhjus meenutada Vreta naistsistertslaste kloostrit Rootsis. Völvidele viiv müüritrepp on Koerus ehitatud mitte enam nagu Amblas ja Järva-Peetris lääneseina müüripaksusesse, vaid kooriruumi loodenurga müüritis- se. Sealt ei suundu trepp ootuspäraselt otse üles völvidele, vaid hargneb ca 4 m kõrgusele jõudes vasakpoolse marsiga lõu- nasse, lõppedes seal kitsa ukseavaga völdukaare palendseinas. Täpselt samasugune ukseava leidub ka Vreta kloostri kiriku völdukaare palendseinas.³² Nagu Vretas nii pääses ka Koerus tol- lest kõrgel paiknevast uksest koorivõrendile (sks.k. Lettner), mis eraldas koori pikihoonest. Ülal võrenipealsel paiknes pult (nn. ambo), kust preester luges rahvale epistlit ja evangeeliumi. Võrendi peamine ülesanne aga oli härrasrahva isoleerimine piki- hoones seisvast maarahvast. Seda kloostri- ja härraskirikuile traditsioonilist tava on siinkohal huvitav meenutada, kuna ta

³¹ Vt. lähemalt W.Schmidt. Die Zisterzienser im Baltikum und in Finnland. - Suomen Kirkkohistoriallisen Seuren Vuosikirja XXIX-XXX, 1939-1940. Helsinki, 1941, 335 lk.

³² S.Curman, E.Lundberg. Vreta klosters kyrka. - Sveriges kyrkor. Östergötland. Bd.II. Stockholm, 1935, lk.46-48.

kõnekalt iseloomustab Liivi ordu ning tema vaimulikkonna sotsiaalsed positsioonid. 13. sajandi kolmandal veerandil oli sellisel eraldumisel koorivõrendi varju teinegi eesmärk. See kindlustas kirikus, kus peale jumalateenistuse toimusid meie mõiste järgi kõik tähtsamad "koosolekud", ülikate füüsilise julgeoleku. Sisuliselt oli kooriruumis eraldumise eesmärk Koerus seesama, mis Ambla kirikus oli lääne-empooril!

Koeru kiriku võlvimine toimus Kesk-Eestile omases laadis, kus määravat osa etendavad ümarsambad ja servjoneelised kuppelvõlvid, tõenäoliselt 1280. aastate paiku. Töös osales nähtavasti mitu kiviraidurit-ehitusmeistrit, kuna konsoolide mitmekülgses ning ebaühtlases kujunduses on võimalik eristada vähemalt kolme erinevat käsituslaadi. Kõige nooremas rühmas äratavad tähelepanu mõnevõrra saamatult gootipärasele realistlikkusele püüdlavad roosi- ja tammelehe motiivid. Nad osutavad Tallinna toomkiriku kooris toimuvatele ehitustöödele, kus Põhja-Eestis esmakordselt varagootilist lehedekoori kasutati. Tallinna toomkiriku pikihoonega on seotud põhjapoolses külglöövis püramiidjad dekoorita konsolid, mille variatsioonid täheldasime Järva-Peetris ja Türil. Kolmas dekoorilaad, mis esineb peamiselt kapiteelidel ja kuulub vahetult võlvimeistrile, lähtub Amblas esinevast Lafrans Botvidarsoni mõningatest motiividest, täiendades neid uute joontega (väänalt neelav hundi- ja ahvipea, sammastliilia, varagootilised punged ja lantsett-lehed), mis osutavad mitte enam Gotlandi kontaktidele. Käsitusel lähenevad nad sajandi lõpukümnenditele, mil ka "Lafransi stiil" Gotlandis polnud veel kaugelki unustatud.³³

³³ S.Karling. Op.cit. (1939), lk.72.

Käesolev katse, milles on Kesk-Eesti kirikuid püütud interpreteerida paiguti uuest aspektist, on provisoorne ja nõuab süstemaatilist süvendamist. Väliuurimuslikku läbitöötamist ootavad eriti Suure-Jaani, Türu ja Koeru kirik, kuna need on tegelikult ainukesed kõnesoleva rühma ehitised, kus seinamüüristiku ja võlvide vahelisi ajalisi suhteid pole seni täiesti ühemõtteliselt selgitatud. Ülejäänud kirikutes näib arenguline põhirütm^{kuid} olevat selgunud, /ka neist objektidest puuduvad võrdleva uurimistöö olulised eeldused: täpsed vertikaallõiked ja mõõtmisjoonised detailidest (kapiteelid, konsoolid, ehisraamistikud, portaalid, trepid). See arenguline põhirütm, mis kulgeb kindlates ajapiirides (antud juhul Stensby kokkuleppest 1238.aastal kuni Jürise ülestõusuni 1343.aastal), ei ole otsese ajaloolise dokumentatsiooni puudumise tõttu üksikasjalikult enam rekonstrueeritav. Omapoolselt raskendab seda arengulise protsessi diferentseeritud iseloom, kus teineteisega vastastikku ristlevad mõjutused ning eeskujud ei laadesta unteks ehitusteosteks kaugeltki mitte eksaktselt määratletava sujuvuse ning seaduspärasusega. Loominguline protsess on ka ehituskunstis tihti suvaline ning impulsiivne, jättes üksikobjektide olemuse vahel mõistmatult suletuks. Kuid ometi püsivad ka need rangelt selles keskkonnas, mille ajaloolisse kujunemisse on kodeeritud kogu arhitektuuri arenguline "põhirütm" ning arengusuhted. Kesk-Eestis on sakraal-ehtiste "biograafiline" arengurütm kaheosaline: esimesel perioodil püstitatakse võlvitud kooriruum ja võlvimata pikihoone, kuid teisel perioodil võlvitakse ^{pikihoone} ~~koor~~. Teine periood jaguneb omakorda kaheks suhteliselt iseseisvaks ehitusetapiks. Esimesel etapil raiutakse ettevalmistava tööna võlvikonsoolid külkseintele. Need

erinevad käsituselt kapiteelidest ja reeglina ka ahassente
konsoolidest, mis koos võlvidega kuuluvad teise etappi. Loo-
mingusuhetes domineerivad kontaktid gotlandlastega, Rootsi-
tsisterlastega ja vestfaallastega. Ideoloogilisteks juhtideks
olid Liivi ordu ja Põhja-Eesti piiskopkond. Esimesel olid lähe-
mad peamajad Paides ja Viljandis, teisel Tallinna toompeal.
Vahetud mõjuimpulsid lähtuvad neist keskustest.